

K. G. MILKAUS ŽODYNO RANKRAŠTINIS PERDIRBINYS

1800 m. Karaliaučiuje išspausdintą lietuvių kalbos žodyną įprasta trumpai vadinti tiesiog Milkaus žodynu, nors labiau jam tiktų Ruigio—Milkaus žodyno vardas. Kristijonas Gotlibas Milkus (1732—1807) čia iš esmės pakartoja visa, kas buvo 1747 m. išleistame Pilypo Ruigio (1675—1749) leksikone, nekeisdamas nė pastarojo santvarkos, tik išplėtodamas savo pirmtako darbą, įterpdamas trūkstamų žodžių ir iliustracinių posakių. Spausdintas Milkaus žodynas, bent jau tarp lituanistų, plačiai žinomas, tačiau tik retas kuris bus girdėjęs, kad yra išlikęs ir rankraštinis to žodyno lietuvių—vokiečių kalbų dalies variantas. Senojoje filologinėje literatūroje apie to rankraščio buvimą yra užsiminęs F. Neselmanas. Savo žodyno pratarinėje jis rašė, kad L. Rėzos palikimo archyve, be kitų rankraštinų žodynų, esą ir paties velionio pradėtų parengiamųjų darbų lietuvių kalbos žodynui ir iš jų pirmiausia nurodė alfabetiškai sutvarkytą Milkaus žodyno lie.—vok. dalies turimą leksiką¹. Kai rankraštis po II pasaulinio karo laimingai atsidūrė Lietuvoje, apie jį šen bei ten šmėkštelėjo naujų užuominų. Lietuvių kalbos žodyno (LKŽ) šaltinių sąrašė prie jau I t. (1941) buvusių sutrumpinimų MŽ (= Milkaus žodynas) ir MŽ¹ (= Milkaus gramatika) nuo II t. (1947) dar prisidėjo „MŽ²=Ch. G. Mielckės rankraštinis žodynas“ (LKŽ II, p. X), tik pačiame žodyno tekste pastarasis sutrumpinimas visiškai retas, nes rankraštyje, kaip toliau bus matyti, iš tiesų nėra nieko, ką būtinai reikėtų cituoti. Pateikdamas smulkiają tautosaką iš žodynų ir kitos senosios literatūros, J. Lebedys nepalikdavo nenurodęs (kaip papildomo, kontrolinio šaltinio) nė mūsiškio rankraščio, skaitytojus su juo trumpai taip supažindinęs (sutrumpinimų sąrašė): „RzŽ(M) L. Rėzos sudarinėtas žodynas (pagal K. G. Milkaus žodyną) [rankraštis LTSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje, sign. 11. LR-II]“². Dar kiek kitaip rankraštį yra apibūdinęs L. Rėzai skirtoje monografijoje A. Jovaišas, sakydamas, kad tai anoniminis (ne L. Rėzos, nes rašysena ne tokia) bene XIX a. pradžios lietuvių—vokiečių kalbų žodynas, sudarytas pagal Milkaus 1800 m. žodyną³.

¹ Nesselmann G. H. F. Wörterbuch der Littauischen Sprache. — Königsberg, 1851, p. VI.

² Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a. / Paruošė Jurgis Lebedys. — V., 1956, p. 48.

³ Jovaišas A. Liudvikas Rėza. — V., 1969, p. 52 (su 146 išn.)

Tie nedaugelis lietuvių filologų, kurie jau anksčiau susipažino su išlikusiu rankraščiu, turėjo savo rankose ne jį visą, o tik tą dalį, kuri neatsiskyrusi nuo kitų buvusiojo L. Rėzos archyvo rankraščių pateko į Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos rankraščių skyrių ir dabar žymima signatūra F 137-11. Ją sudaro 129 lapai (du pirmieji – tai tik apatinės lapų dalys), arba originalo numeracijos 253 ištisiniai puslapiai ir dar 4 puslapių apačios. Be šios, tame pačiame rankraštyne, tik pakliuvusi į visai kitą fondą, dabar yra dar kita to paties rankraščio dalis, kurios signatūra F 15-434. Pastarąją sudaro 40 lapų arba 80 paginuotų originalo puslapių (į tą patį vieneta įjungti tolimesni 12 lapų yra atklydę iš kito žodyno, vadinamojo naujojo Brodovskio). Iš viso yra išlikę šie rankraščio puslapiai: 5–8 (F 15-434, pirmasis turimo žodyno teksto straipsnis – *Annÿta, tôs, f. die Schwiegermutter des Eheweibes*; trūkstantų keturių puslapių straipsniai Milkaus lie.–vok. dalyje užima penketą maždaug tokio pat talpumo puslapių, tad reikia manyti, kad jau pirmajame numeruotame puslapyje prasidėjo pats A raidės tekstas, kitaip sakant, tas pirmasis puslapis nebuvo titulinis), 9–12 defektiniai (apačios) ir toliau 13–156 (iki 36: F 137-11, nuo 37: F 15-434), 169–236 ir 241–357 (F 137-11, pabaigos netrūksta, paskutinis žodis – *Žÿwijûs*). Iš buvusių 357 numeruotų puslapių yra ištisai išlikę 333, iš dalies (tiktai apačios) – 4. Tad be A raidės visos pirmosios pusės (iš p. 1–4) ir keleto dešimtų antrosios jos pusės žodžių (iš p. 9–12 nuplėštų viršutinių dalių), dabar dar trūksta žodžių nuo *Link* iki *Méziu* (iš p. 157–168) ir nuo *Pÿlimas* iki R raidės bei žodžio *Rabbata* (iš p. 237–240). Ne tik Neselmano laikais, bet iki pat paskutiniojo karo rankraštis tikriausiai tebebuvo be jokių spragų.

Rankraščio, matyt, būta įrišto, bet dabar jis susiskaidęs didesniais ar mažesniais pluoštais ir pavieniais dvilapiais lakštais ar net atskirais lapais (veikiausiai perdilus ties nugarėle perlenktam lakštui). Lapai didelio, kiek įvairuojančio formato ir nevienodos, bet apskritai geros kokybės popieriaus, bemaž visi su vandenženkliais. Daugiausia yra gero geltono popieriaus lakštų, turinčių dešiniajame lape pagrindinį ženklą avilį skyde, apvadžiotame ornamentais (113 × 88 mm), o kairiojo lapo viduryje inicialus JDR (dalyje lakštų ženklų tvarka atvirkštinė), žr. F 137-11, lp. 15–16 = orig. p. 113–116, 53–54 = p. 201–204, F 15-434, lp. 31–32 = p. 93–96 ir kt.; įprasčiausias lapų formatas 347 × 227 mm, nors pasitaiko ir kiek kitoniško dydžio (pvz., 359 × 224 mm) ar sykiu dar ne tiek intensyviai gelsvų lapų (pvz., F 137-11, lp. 11: 363 × 237 mm) su tuo pačiu (I) ženklu. Pora lakštų (F 137-11, lp. 5–8 = p. 17–24) yra su tuo pačiu pagrindiniu ženklu, tačiau skiriasi gretimmo lapo inicialais AR (popierius nežymiai melsvas, 362 × 230 mm). Vienas lakštas (F 137-11, lp. 27–28 = p. 137–140) turi didesnę (166 × 103 mm) ir šiaip gerokai skirtingą avilį, einantį sykiu su inicialais LZ poriniame lape; popierius su šiuo (II) ženklu ne tiek geltonas, 348 × 220 mm. Šeši lakštai (F 15-434, lp. 19–30 = p. 69–

92) yra dar su kitokiu aviliu, be skydo, bet su skraidančiomis bitėmis, apačioje įrašas C & J HONIG, visa apjuosta augaliniu ornamentu (155 × 124 mm), porinia-me lape inicialai C & I H; popierius su šiuo (III) ženklų baltas (kiek papilkėjęs), 357 × 226 mm. Ne avilių grupei priklauso tiksliai vienas (IV) ženklas, matomas išlikusio rankraščio pačioje pirmojoje šiurkštesnio ir neturinčio gelsvo atspalvio popieriaus lapų (350 × 204 mm) poroje (F 15-434, lp. 1–2 = p. 5–8): tai trys vidutinio dydžio (po 65 × 45 mm) karūnos (viena aukščiau, dvi žemiau), suporuotos su inicialais LZ gretimame lape. Pagaliau yra truputį melsvo popieriaus nevienodai apkarpytų (351 × 211 mm ir trumpėlesnių) lapų (F 15-434, lp. 9–18 = p. 49–68 ir F 137-11, lp. 129 = p. 357 sykiu su tam pačiam lakštui priklausančiu paskutiniu žodyno lapu, tuščiu ir nepaginuotu), kurie visai neturi vandenženklų.

Pastangos iš popieriaus, jo vandenženklų datuoti rankraštį šiuo atveju nebuvo labai sėkmingos. (Su panašiais atvejais, beje, praktiškai susiduriama dažnai, todėl nesunku suprasti tuos popieriaus istorikus, kurie į datavimą iš vandenženklų apskritai žiūri santūriai ar net visai skeptiškai.) Avilio pavidalo vandenženklų atsiradimas susijęs su olandų popierininkų Honigų pavarde. Ženkliai su aviliu ir ta pavarde Olandijos popieriuje vartoti gerus du šimtmečius, be to, juos imituodavo ir kitų kraštų popieriaus dirbtuvės. Dėl ženklo, visai artimo mūsų III (avilio papėdėje turinčiam ir tą patį įrašą C & I HONIG), V. A. Čerčilio atlase nurodyta, kad tokių esą žinoma iš 1683–1902 m.⁴ Neradus tiksliai tokių pat ženklų atlasuose, jų tiesiogiai ieškota Mažosios Lietuvos bei netolimų aplinkinių vietų popieriuje. Nesiribota XIX a. pirmąja puse, kartu domėtasi ir XVIII a. pabaigos šaltiniais, neatmetant iš anksto prielaidos, kad rankraštinis žodyno variantas senesnis už spausdintąjį. Labiausiai informatyvus pasirodė esąs istoriko J. Foigto (Voigt) veikalo „Geschichte Preussens“ rankraštis (1826–1831 m.), ypač V t. (kur pirmajame lape pieštuku pažymėta, kad pradėta rašyti 1830 m. gegužės 29 d., redaguota 1831 m.)⁵. Čia nuo tomo vidurio (lp. 89) beveik iki pat pabaigos rašyta gerame baltame ar kiek gelsvame popieriuje, kurio ženklas visiškai sutampa su mūsų I ženklų (net padėtis retųjų popieriaus linijų atžvilgiu lygiai tokia pat), skir-

⁴ Churchill W. A. Watermarks in Paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII Centuries and their Interconnection. — Amsterdam, 1935, p. CLV (nr. 179), 73; kitoje vietoje — p. CDXXV (nr. 566), 91 — dėl tokio ženklo tiksliai pasakyta, kad jis paimtas iš 1700 m. šaltinio; p. 15 olandų firma Cornelis & Jacob Honig datuota 1683–1856 m. Kad įrašas C & I HONIG kaip įvairių pagrindinių ženklų komponentas ar kaip antrinis ženklas tebebuvo įprastas XIX a. pirmoje pusėje, matyti ir iš specialios senųjų šiaurės Olandijos popieriaus dirbtuvių apžvalgos: Voorn H. De papiermolens in de provincie Nord-Holland. — Haarlem, 1960, nr. 147 (iš 1810 m., žr. p. 196), 183 (iš 1824 m., žr. p. 218); dar plg. nr. 170 (iš 1815 m., žr. p. 212), kur piešinys bemaž tiksliai sutampa su mūsų III ženklo, tik avilio papėdėje įrašas truputį kitaip sukomponuotas: J. HONIG & C.

⁵ Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyrius, F 15-150.

tumas tik tas, kad poriniame (to paties lakšto) lape yra inicialai E & R (ne ieškomeji AR ar JDR). Arti tomo pabaigos yra vienas lakštas (1p. 171–172) prastėlesnio popieriaus, kur pagrindiniu ženklu eina stambesnis avilys, panašus į II ženklo, be to, vienodas antrinis ženklas poriniame lape – tie patys inicialai L.Z. Tokį pat avilį (nuo II ženklo pirmiausia kiek atsiskiriantį grakštesniais ornamentais ir nukreivinta viršuje pavaizduoto medelio viršūne) turi V t. pirmosios pusės ir įprasčiausias kitų tomų geras gelsvas popierius, tik antriniai ženklai (inicialai) ten kiti – E & R, kituose tomuose dar jų vietoje gali būti GE (su visai kitonišku aviliu, turinčiu papėdėje inicialus VG & C ir papildytu antriniu ženklu einančia pavarde VAN GELDER, yra I t. pradžios popierius); Foigto rankraščio V t. pabaigoje dar yra popieriaus, turinčio arba vien tiktai inicialus LZ (1p. 173, porinis 174 lp. be jokio vaizdinio ženklo), arba tuos pačius inicialus (ar vieną Z?) su dviem karūnomis (skirtingomis nuo mūsiškio IV ženklo) poriniame lape (1p. 177–180). Čia visur, be abejo, tie patys inicialai (L)Z, kurie siejami su vietinių popierininkų Cyzerių (ėmusių reikštis 1734 m.) pavarde ir kurių vartojimas Rytų Prūsų popieriuje po keleto dešimtmečių pertraukos ypač suintensyvėja XIX a. trečiame ir iš dalies ketvirtame dešimtmetyje⁶. Informaciją apie avilių pavidalo ženklus Cyzerių gamybos popieriuje ir jų apytikres chronologines ribas dar šiek tiek praplečia 1821 m. Gumbinėje rašytas dokumentas – vidutinio gerumo balto popieriaus lapas su aviliu (maždaug II ženklo dydžio, bet aiškiai skirtingos išvaizdos) ir raide Z to paties lapo kairiajame žemutiniame kampe⁷. Žodyno rankraščio pagrindinio, įprasčiausio popieriaus su I ženklu chronologizaciją, paremtą identiško avilio buvimu Foigto 1830–1831 m. rankraštyje, sustiprina tai, kad inicialai JDR, paprastai papildantys I ženklą, dar randami atskirame Mažosios Lietuvos dokumentų lape (su 1830 m. tekstu), kur apačioje raidžių prasišviečia dar ir popieriaus gaminimo metai – 1828⁸. Tad apibendrinamai galima sakyti, kad tie rankraščio popieriaus (daugiausia importinio) bruožai, kuriuos šiuo tarpu įmanoma bent apytikriai atpažinti bei identifikuoti, leidžia spėti jį esant rašytą veikiausiai XIX a. trečiame, o gal jau ir ketvirtame dešimtmetyje, trumpiau – apie 1830 metus.

Lapo pirmajame puslapyje rašyta nuo pat kairiojo krašto, dešinėje palikta plataka (6,5–10 cm, gal dažniausiai maždaug 9 cm) paraštė, antrajame puslapyje paraštė kairėje. Daugumas straipsnių išsitenka vienoje eilutėje. Eilučių puslapyje 35–54, straipsnių vidutiniškai gal galėtų būti po 32. Naujos raidės žodžiai paprastai pradedami rašyti kitame lape, todėl gali atsirasti tuščių tarpų (nuo keleto eilučių iki bemaž dviejų puslapių). Išlikusiame rankraštyje šitaip susidaro 8 tušti pus-

⁶ Tai jau išsiaiškinta kita proga, domintis vadinamojo naujojo Brodovskio rankraščiu, žr. *Baltistica*, 1985, t. 21, p. 59.

⁷ Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyrius, F 14-874, 1p. 31.

⁸ Ten pat, F 14-13, 1p. 248.

lapiai, be to, maždaug 1 puslapis teksto išbrauktas. Tai atėmus iš bendrojo viso žodyno rankraščio numeruotų puslapių skaičiaus (357), liktų ne daugiau kaip 348 normaliai prirašyti puslapiai. Tad puslapių skaičiumi rankraštinis žodynas beveik nesiskiria nuo spausdinto Milkaus žodyno lie.–vok. dalies, turinčios 352 puslapius, o straipsnių (beveik tas pat būtų sakyti – lietuvių kalbos žodžių), apytikriai skaičiuojant, jame galėtų būti apie 11 tūkstančių.

Visas tekstas vienos rankos, ne koks juodraštis, o rūpestingai perrašytas švarraštis, beveik be jokių taisymų, išskyrus keletą stambesnių (apimančių po kelis ar ke-lioliką straipsnių) išbraukimų, kuriais šalinami perrašant atsiradę peršokimai bei pasikartojimai. Rašysena aiški ir, kaip jau anksčiau teisingai yra konstatavęs Jovaišas, visiškai skirtinga, negu Rėzos autografų. Skiriasi ji ir nuo Milkaus rašy-senos, jeigu tiktai apie pastarąją galima spręsti iš dabar turimo „Pilkalnio“ rank-raščio⁹ (nėra visai tikra, kad tai Milkaus autografas!). Tad ne tiktai popieriaus da-tavimas neleidžia rankraštinio žodyno sudarytoju laikyti Milku (mirusį 1807 m.), bet ko gero dar ir rašysena.

Kad rankraštinis žodynas artimas Milkaus žodynui (jo lie.–vok. daliai), matyti iš pirmo žvilgsnio. Kiek daugiau reikia laiko įsitikinti, kad abiejų žodynų turinys iš esmės identiškas. Konstatuoti turinio tapatybę gerokai trukdo skirtinga žodynų santvarka: Milkaus – lizdinė, rankraščio – grynai alfabetinė. Kaip tik todėl iš pradžių gali pasirodyti, kad rankraštis vis dėlto turi gerokai papildomų straipsnių ir tuo pat metu ne visą Milkaus leksiką. Plačiau pasidairius, paaiškėja, kad tikri papildymai ar praleidimai yra didelė retenybė, kad gal ir visai neturėta tikslo keisti Milkaus žodyno apimtį. Ir tais visai sporadiškais atvejais, kai LKŽ redakcija cituoja ne MŽ, o MŽ², dar nebūtina manyti, kad Milkus to žodžio netu-rėjo; pvz., LKŽ I²⁷⁷⁶ *berželis* reikšme „balandžio mėnuo (kai sula teka)“ nurody-tas tiktai iš MŽ²³⁰, nors jau buvo – sykiu su variantu *birželis* – ir MŽ²⁵. Arba štai, pavyzdžiui, straipsnis *Morkas, o, m. eine gelbe Möhre, Rübe* MŽ²¹⁷² lyg ir būtų naujas, tačiau ir čia vargiai galima išžiūrėti savarankišką žodyno plėtimą, nes pats žodis MŽ jau buvo užsimintas jo sinonimui skirtame straipsnyje (*Girmolė, lės, f. eine gelbe Möhre, Rübe, sonst Morkas* MŽ⁸¹). Visiškai atsitiktinių tikrųjų papildymų pavyzdžiu gal galėtų eiti MŽ²⁵ paraštėje prirašytas straipsnis *apalpstu, ich werde matt. Num, XI, 6* su nuoroda įterpti jį tarp *Apaklinu* ir *Apatefnis*. Tas veiksmazodis MŽ lie.–vok. dalyje, rodos, niekur nepateiktas, be to, kad čia origi-nalus nukrypimas, patvirtina biblijos nurodymas, neįprastas MŽ lie.–vok. dalyje. Iš to paties biblijos nurodymo, beje, aiškėja, kad intarpo šaltiniu veikiausiai reikia laikyti MŽ vok.—lie. dalį, ten (p. 336) buvusį straipsnį *Matt... Apalpęs, pufi partic.*

⁹ Ten pat, F 137-7, 1p. 5–12; kopiją žr. Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feoda-lizmo epocha / Red. K. Korsakas ir J. Lebedys. – V., 1957, p. 210–217.

2. term. Num. XI, 6... *matt werden, Pailftu, Apalpftu*. Vadinas, net ir šiuo atveju apie tikrą papildymą tegalima kalbėti reliatyviai, kai gretinama tiktai su lie.—vok. dalimi, o ne apskritai su visu Milkaus žodynu. Kodėl tenkintasi Milkaus leksika, nesistengta nieko pridėti, sunku iki galo suprasti, juoba kad MŽ nebuvo be spragų ir jau ano meto žodyno vartotojai kartais skųsdavosi jame nerandą paprasčiausių lietuvių kalbos žodžių; pavyzdžiui, V. Berbomas 1839 m. Rėzai rašė, kad Milkus savo žodyno lie.—vok. dalyje visai praleidęs žodį *gana*¹⁰ (pastarojo, žinoma, neduoda nė MŽ²). Pereinant prie MŽ² pasitaikančių praleidimų, galima pasakyti, kad jie visiškai atsitiktiniai. Vienas kitas iš MŽ neperkeltas žodis ar jo variantas (paprastai visai atskiro straipsnio ten nesudaręs, o įjungtas į kompleksinį straipsnį) pertvarkant žodyną galėjo netyčia nusimesti, plg. MŽ² niekur nebeįrašytus *Prifiar-tinu* (buvusį MŽ 11 s. v. *Artinūs*), *Jekβlei* (MŽ 64 s. v. *Egβlei*).

MŽ² perima iš MŽ ne tik pačius žodžius, bet ir jų vokiškus aiškinimus, iliustracinius posakius, šaltinių nurodymus ir visa kita. Prie šaltinių atskirai nesustojant, svarbu nebent tai iškelti, kad Donelaičio „Metų“ ištraukos ir jų vertimai sutampa su MŽ citatomis, nemėginta ką nors tikslinti pagal 1818 m. išėjusį Rėzos parengtą leidimą¹¹. Tai įrodymas, kad Rėza negali būti laikomas ne tik išlikusio žodyno švarraščio perrašytoju (atsargiai samprotaujant, rašysena iš tiesų leidžia spresti tik apie baigiamojo darbo etapo – perrašymo – atlikėją), bet apskritai to rankraštinio žodyno sudarytoju.

Žodžių aiškinimai iš esmės paliekami tie patys, tik negalima pasakyti, kad būtų stengiamasi juos visur perteikti visiškai tiksliai, be jokių pakeitimų. Redagavimas gali pasireikšti aiškinimo praplėtimu, jau buvusio vokiečių aiškinamojo žodžio patikslinimu bei paaiškinimu, plg. *Attolas, lo, m. Grummet* MŽ 14 ir *Attolas, lo, m. Grummet, das Heu vom zweiten Schnitt* MŽ² 21. Tačiau kitur, atvirkščiai, aiškinimas gali būti patrumpintas, plg. *Dékis, kio, m. eine Decke von Gewand* MŽ 43 ir *Dékis, kio, m. eine Decke* MŽ² 50; *Ožekfnis, nio, m. ein Źwickbaum, sonst Skieramédis, woraus der Schuster die Spiehle in den Schuhen macht* MŽ 186 t. ir *Ožeksnis, nio, m. ein Źwickbaum, sonst Skieramédis* MŽ² 192. Dar kitur gal bus rūpėję vien tiktai kalbą bei stilių pataisyti, atnaujinti, plg. *Atlagai, gû, m. ein Stück Acker, das drey oder vier Jahr dröfch gelegen* MŽ 13 ir *Atlagai, û, m. ein Stück Acker, das 3 oder 4 Jahr unbebaut liegt* MŽ² 17. Prie augalų ir gyvūnų pavadinimų buvusios atsakančios lotyniškos nuorodos neretai pakeistos vokiškomis (bet kitur gali būti

¹⁰ Ten pat, F 137-5, 1p. 43^a.

¹¹ Pavyzdžiu čia galima nurodyti kad ir straipsnį *Rabbata* MŽ² 241, sutampantį (išskyrus vieną kitą rašybos mažmožį) su tuo pačiu straipsniu MŽ 215 t., kur cituojamos „Rudenio gėrybių“ 599–600 eilutės ir ypač jų vertimas gerokai skiriasi nuo esančių Rėzos leidime: *Das Jahr in vier Gefängen, ein ländliches Epos aus dem Litthauifchen des Christian Donaleitis... ins Deutsche übertragen von D. L. J. Rhefa... Königsberg, 1818, p. 88 ir 89 (eil. 492–493).*

paliktos ar visai praleistos), plg. *Smirdelēs, lû, f. Attich. Herb MŽ 250* ir *Smirdelēs, lû, f. Attich. (Pflanze) MŽ² 263*; *Strepetys, czio, m. ein Bley. Pisc. MŽ 259* ir *Strepetys, czio, m. ein Blei. (Fisch) MŽ² 270*. Praleista dalis atsitiktinių nuorodų dėl lietuvių kalbos žodžių kilmės, plg. *Muizē, ês, f. ein Muß, dünner Brey. Deutsch MŽ 174* ir *Muizē, ês, f. eine Muße, dünner Brei MŽ² 173*.

Mažiau redaguotas žodyno straipsnių lietuviškasis tekstas. Dažnoki tiktai rašybos nesutapimai. Rankraščio rašyba gal ne tiek rūpestinga. Ypač krinta į akį neretas nosinių raidžių atsisakymas (plg. *Wandent gēres MŽ 315* ir *Wandeni gēres MŽ² 328*), tačiau visiško nuoseklumo nematyti. Vartojimo iliustracijos praplėtimo ir apskritai lietuviško teksto esmingesnio modifikavimo atvejų ko gero visai nepasitaiko.

Nepaisant beveik tikslaus turinio sutapimo, MŽ² vis dėlto negalima laikyti paprastu MŽ nuorašu. Svarbiausia, kas leidžia kalbėti jei ne apie visai kitą žodyną, tai bent jau apie jo atskirą variantą, naują redakciją ar – gal taip būtų tiksliausiai – perdirbinį, yra skirtinga žodžių pateikimo tvarka. Milkus, nenutoldamas nuo Ruigio, žiūrėjo, kad tiksliai savo alfabetinėse vietose būtų tiktai pagrindiniai žodžiai, nesiremiantys kuriais kitais žodžiais. Prie tokių centrinių, atraminių žodžių – jie žodyne ir grafiškai labiau išryškinti – buvo telkiami antriniai – tie, kurie rodėsi iš pirmųjų išaugę ar šiaip su jais savo forma susiję. Tokių antrinių žodžių straipsniai dėti po atsakančio pagrindinio žodžio straipsnio jau nebepaisant alfabeto. Tad trumpai galima sakyti, kad iš esmės laikytasi savotiškos lizdinės žodyno santvarkos. Jos realizavimas, beje nebuvo labai nuoseklus. Rankraštiniame žodyno variante pereita prie vieningos alfabetinės tvarkos. Kad būtų galima geriau įsivaizduoti šio pertvarkymo svarbą bei mastą, pakaks šitaip atsiradusias tarp MŽ ir MŽ² būdingiausias skirtybes pailustruoti vos vienu kitu pavyzdžiu. MŽ 219 tarp pagrindiniais žodžiais laikomų homonimų *Raudà, dōs, f. die Wehklage* ir *Raudà, dōs, f. die rothe Farbe* yra penketas pirmajam homonimui subordinuotų antrinių žodžių straipsnių (*Raudóju, Raudójimas, Apraudóju, Raudinu* su *Apraudinu* ir *Raudingas*), MŽ² 243 tie homonimai visai greta, juos skyrę straipsniai padaryti visiškai savarankiški ir sukilnoti į savo alfabetines vietas. Straipsnis *Szwaiſtinnūs, aus, fūs, stitif’, ich mache mich ansehnlich und beliebt* (MŽ 284), anksčiau įjungtas į *Szwēcziu* lizdą (prasidėjusį 283 p.), dabar, žinoma, pateiktas pirmiau (MŽ 298) už *Szwēcziu* (MŽ 299). *Basnirβczias* buvo ir prie *Bafas* (MŽ 21), ir prie *Neru* (MŽ 181), liko tik vienoje vietoje – tuoj po *Bafas* (MŽ² 28). MŽ labai margas žodžių su priešdėliais pateikimas – čia dažnokai žodis duotas ir prie prielinksnio bei priešdėlio, ir prie pamatinio (ar šiaip bendrašaknio) žodžio (apie tai ir pačiame žodyne užsiminta, žr. pastabą s. v. *Ant* MŽ 6; rankraštiniame variante ši nebeaktuali pastaba praleista); tačiau dalis priešdėlių vedinių buvo tik prie pamatinių

žodžių, plg. *Atbraßka* s. v. *Braßku* MŽ 31, *Pakoja* s. v. *Koja* 126 (MŽ MŽ, jie nukelti atitinkamai prie A ir P žodžių, į 15 ir 198 p.).

Kaip kartais subjektyviai, remiantis išsigalvotu etimologizavimu, skirstyti žodžiai lizdais, matyti, pavyzdžiui, iš to, kad straipsnis *Pramogēlē, lēs, f. die Arbeit nach dem Schlaf* paslėptas prie tariamo pagrindinio žodžio *Mēgas* (t. y. *miegas*) MŽ 161 t. Ne syki net ir skoliniai yra palaikyti lietuviškų žodžių giminaičiais ir įjungti į jų lizdus: *apie kūnas* (*Apēkunas, no m. ein Vormund, nicht sehr verständiglich*) kartu su pačių lietuvių *Apkunas* ir kt. duotas prie *Kūnas* MŽ 135 (MŽ² 6 skiriasi: *Apekunas, no, m. ein Vormund*), *Dėkis* kartu su *Danktis, Dangus, Padangė* ir pan. – prie *Dengiu* MŽ 48, *Kárdas* – prie *Káras* MŽ 107 (MŽ², savaimė suprantama, tokie žodžiai randami tiktai savo alfabetinėse vietose).

Alfabetinis išdėstymo principas MŽ² taikomas plačiai bei nuosekliai, beveik be jokių nukrypimų. Net deminutyvai eina savarankiškais straipsniais, skyrium nuo pamatinių žodžių, plg. *Wēgēlatē, ēs, f. eine kleine Quappe* ir tik po to *Wēgēlē, ēs, f. die Quappe* MŽ² 332 (MŽ 319 – prie *Wēgēlē*). Taip pat perskiriami viename straipsnyje pagrečiui buvę variantai ar šiaip formaliai artimi tos pat reikšmės žodžiai, plg. *Kerszczullis, lio, m. eine Ringeltaube* ir (už 4 straipsnių) *Kerszullis, lio, m. eine Ringeltaube* MŽ² 131 vietoj *Kerßczullis, Kerßullis, lio, m. eine Ringeltaube* MŽ 117. Tiktai atskirais ypatingesniais atvejais vedinys gali būti likęs įjungtas į kito žodžio straipsnį, alfabetinėje vietoje papildomai nurodžius, kur jo ieškoti; taip, pavyzdžiui, pasielgta su žodžiu *būriniai: Buras, à, grau, von Erbsen. Buri Žirnei, und Burinnei graue Erbsen* (tai maždaug tiksliai pakartota iš MŽ 36) ir už 5 straipsnių dar *Burinnei, vide Buras, a adj.* MŽ² 38. Matyt, norint bent iš dalies kompensuoti tą informaciją, kurią gali duoti tos pat šeimos žodžių pateikimas vienoje vietoje, kartais prie vedinio papildomai prirašoma, su kuriuo pamatiniu žodžiu jis susijęs; pavyzdžiui, anksčiau pagrindiniam žodžiui *Szaukiu* subordinuotą straipsnį *Sußunku, úkau, úkfu, kti ich fange mit andern an zu Schreyen* MŽ 272 paverčiant savarankišku straipsniu (nukeliant alfabetiškai kitur), jis taip papildytas: *Suszunku, úkau, úkfu, kti (von szaukiu, ich rufe, schreie), ich fange mit andern an zu schreien* MŽ² 283 (tačiau taip daroma nenuosekliai – prie tokio *Praszunku* MŽ² 226 panašios pastabos neprirašyta).

Šiek tiek žodžių rankraštyje nukelta į kiek kitą vietą dar todėl, kad laikytasi truputį kitokios alfabeto raidžių rikiuotės. MŽ, kaip yra žinoma, neskyrė *ē* ir *ie*, todėl ir alfabetiškai vertino vienodai (žodžius, turinčius toje pačioje vietoje tiek *e* bei *ē*, tiek *ie*, dėjo pramaišomis); MŽ² pačių žodžių rašymas nekeičiamas, tačiau *ie* eina po *e, ē*, plg. *Kiekē* (t. y. *kekė*), *Keikiù* (su *Keikimmas, Keikeftis* ir kt.), *Kékßē, Kiekßtas, Kélas* (su *Kellonē* ir kt.), *Kielē, Kielis* (t. y. *kelis*, kur sykiu *Kelinēs* ir kt.), *Kélmás* MŽ 113 t. ir tų pačių straipsnių eilę po sakyto pertvarkymo: *Keikeftis, Keikimmas* (*Keikiù* tikriausiai netyčia praleistas), *Kéksze, ... Kélas, ... Kelinēs*,

Kellónē, Kélmās, ... Kiekē, Kieksztas, ... Kielē, ... Kielis MŽ² 129–133; į skirtumą tarp *ũ* (vietoj *uo* ar *o*) ir *u*, atvirkščiai, ir toliau neatsižvelgiama, tvarkant žodžius alfabetiškai. Atsitiktinai nuklydusių nuo savo tikrosios alfabetinės vietos žodžių retai tepasitaiko (toks, pavyzdžiui, yra *Apar's* MŽ² 5, nusprūdes keletu straipsnių toliau, po *Apatninkas*).

Neįsivaizduojama, kad žodyno santvarka taip esmingai būtų buvusi pakeista vienu žygiu, MŽ² – taisyčių ir vėlesnių įterpimų beveik neturintį rankraštį – tiesiai surašant iš MŽ. Pirma dar turėjo eiti parengiamasis darbo etapas. Išlikęs rankraštis veikiausiai perrašytas iš juodraščio, kuriame, bent vietomis, dar būta gero kai įterptinių straipsnių, neleidusių švarraštyje visiškai išvengti persokimų bei pakartojimų.

Nesunku suprasti, kodėl Milkaus žodyno lie.—vok. dalies reformuotojas pagrindiniu savo tikslu laikė žodyno santvarkos keitimą. MŽ santvarka tikrai nepraktiška, daugeliu atvejų nelengva rasti ieškomą žodį. Ta yda negalėjo nekliūti ir anais laikais. Vienas iš senųjų MŽ vartotojų 69 p. apačioje ties žodžiu *Gaiβtu* yra prirašęs *gaiwinu, ich erfrishe* (MA Centrinės bibliotekos egzempliorius, sign. $\frac{\text{LK}-18}{5}$), tardamasis papildęs žodyną, nors iš tiesų MŽ tą žodį turi, tik jo reikia ieškoti kitur, prie žodžio *Gyju*: *Gaiwinnu, au, t̄su, inti, ich erquicke* MŽ 91. Neselmanas 1846 m. rašė, kad Ruigio ir Milkaus žodynai iš dalies dėl neišsamumo, iš dalies dėl neplaningo, netvarkingo bei nenuoseklaus išdėstymo esą netinkami vartoti nei praktikos, nei mokslo reikalams¹² (kas be ko, čia šiek tiek ir perdėta: Neselmanui, užsimojusiam pačiam parengti naują žodyną, buvo svarbu įtikinti visuomenę, kaip aktualu tokį žodyną išleisti). Vadinasi, keisti santvarką buvo tiek svarbu, kad jau vien tai pateisina bei paaiškina MŽ² atsiradimą. Kodėl ta pačia proga nekeistas bei neišplėstas turinys, sunkiau tikrai pasakyti. Gal tyčia nenorėta nutolti, užsibrėžta pateikti to paties Milkaus žodyno naują variantą, o ne visai atskirą, savo žodyną. Savo žodynui gal kartais nepakako ir kompetencijos, tobulo lietuvių kalbos ir jos leksikos šaltinių pažinimo.

Dabar jau aiškiai matyti, kad XIX a. pirmoji pusė, skirianti žinomus Milkaus ir Neselmano žodynus, visai nėra tuščias tarpas Prūsų lietuvių leksikografijos istorijoje. Iš to periodo vidurio išlikę poros žodynų rankraščiai rodo, kad darbas buvo tęsiamas, pagrindu imant geriausius ankstesnius žodynus: vienu atveju – rankraštini (naujasis Brodovskis), kitu – spausdintą (Milkaus perdirbinys). Čia dar galima priminti, kad artėjant XIX a. viduriui buvo užsimota vok.—lie. žodyną rašyti kolektyviškai, pasiskirsčius raidėmis. Tam reikalui 1846 m. K. Jordanas pas save į Ragainę buvo sukvietęs tartis keletą būsimų autorių (pats organizato-

¹² Neffelman. An die Liebhaber der Lithauſchen Sprache. – Neue Preußiſche Provinzial=Blätter, 1846, Bd. 1, S. 153.

rius ir N. F. Ostermejeris net jau buvę parašę šiek tiek teksto: pirmasis – N, antrasis – U raidės žodžius)¹³. Jei dar nebus pamiršta Rėzos veikla (pasireiškusi pirmiausia senųjų žodynų kaupimu ir trūkstamos liaudinės leksikos rankiojimu, pasinaudojant korespondentų paslaugomis), jau, rodos, visai pakaks duomenų apibendrinamai išvadai, kad XIX a. antrasis ketvirtis – tai lietuvių rankraštinės eksikografijos pagyvėjimo Prūsiose metas.

MAŽMOŽIS VI

Kažkada *pasisakyti*, *apsivežėti* kirčiavimas buvo konstatuotas kaip reliktinis reiškinys, rodantis buvusią enklitinę veiksmažodžio formų padėtį (J. Kazlauskas, *Baltistica*, I, 49–50).

Tarmių faktai rodo štai ką. Taip tariama tik kirtį atitraukiančiose šiaurės ir pietų žemaičių šnektose: *nus'èlupâ*. Vvr, *ap's'èšapavâ* K1 (A. Girdenio užrašymai LKŽk), *is'is't'eb'ieje* Sd, *òs'èl'epâ* Pp, *ac'èklaus't't'ę* Rdn, *pas'ìdar'e* Krš ir kt. Sangražos dalelytė kirtį šiuo atveju įgauna tik daugiaskiemeniuose ir trumpos ar tvirtagalės šaknies dviskiemeniuose veiksmažodžiuose. Tvirtapradžiai dviskiemeniai veiksmažodžiai šitaip niekada nekirčiuojami *pas'idêrpk/pas'id'irpk* ir kt.

Atitraukiant kirtį iš antrinės galūnės, pagrindinis atitrauktinis kirtis kartais tenka sangražai: *n'eis'ègõ'sk* Pln, *os'èr't'n* Skd, *is'ìli'n* Krš.

Šis reiškinys dabar net pradėjo dažnėti, nes daug kur žemaičiuose naujai imta atitraukti kirtį iš tvirtapradės galūnės: *dàrà.u* Rdn, Trš, Tl (ir *pas'èdarâ.u*).

Toks sangražos dalelytės kirčiavimas primena žemaičių kirčio išdėstymą tam tikra tvarka keturskiemeniuose žodžiuose su atitrauktiniais ir nukeltiniais kirčiais [┌┐(┌)┐] bei įvairius panašius kirčiavimo variantus (*nus'èpraus'ê* : *pas'èn'eš'ê*). Ypač čia svarbus kirčių išdėstymas žodyje. Be to, kiek iš užrašymų ir stebėjimų patirta, čia svarbi ir emfazė.

Šitas reiškinys griežtai lokalizuojasi visuotinio kirčio atitraukimo zonoje.

V. Vitkauskas

¹³ Jordan K. A. Über littauische Wörterbücher. – Neue Preußische Provinzial=Blätter. 1846, Bd. 2, S. 146–148.